

UDK: 81751

Dilafruz TO'XTAYEVA,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: dilafruztukhtayeva1988@gmail.com

PhD M.Barotova taqrizi asosida

RELATIONSHIP OF CLASSIFICATION AND SYNONYMY

Annotation

Just as some phenomena in existence are inextricably linked to each other in some way, linguistic units are also closely related to each other. They have their own similarities and differences. While some of their features have been studied, some are still awaiting their study. We can also say this about the phenomena of graduonymy and synonymy. The relationship between gradation and synonymy is one of the most complex and important issues in linguistics. Each of the synonymous words has certain level, stylistic or contextual differences. Through these differences, each synonymous word is used in its own way in different speech situations. The role of gradation in increasing the richness and expressiveness of speech is also considered significant. The analysis of these phenomena is a necessary tool in the development of language culture. The article examines the relationship between graduonymy and synonymy in the Uzbek language.

Key words: Gradation, synonymy, category, LSG, proverb, gradual synonymy, graduonymy, synonymous paradigm, sema, semantic synonym.

ВЗАИМОСВЯЗЬ РЕЙТИНГА И СИНОНИМИИ

Аннотация

Подобно тому, как некоторые существующие явления неразрывно связаны друг с другом, единицы лингвистики также тесно связаны друг с другом. У них есть свои уникальные сходства и различия. Некоторые из их свойств уже изучены, в то время как другие еще ждут дальнейшего изучения. То же самое можно сказать и о явлениях градуонимии и синонимии. Взаимосвязь классификации и синонимии является одним из сложных и важных вопросов в языкознании. Каждое из синонимичных слов имеет определенные уровневые, стилистические или контекстные различия. Благодаря этим различиям каждое синонимичное слово используется по-своему в разных речевых ситуациях. Градация также играет важную роль в повышении насыщенности и воздействия речи. Анализ этих явлений является необходимым инструментом в развитии языковой культуры. В статье рассматривается связь синонимии в узбекском языке и ее отдельные аспекты с градуонимией на примере паремалов.

Ключевые слова: Градация, синонимия, категория, LSG, пословица, градуальная синонимия, градуонимия, синонимическая парадигма, сема, семантический синоним.

DARAJALANISH VA SINONIMIYA MUNOSABATI

Annotatsiya

Borliqda ayrim hodisalar qaysidir jihati bilan bir-biriga uzviy bog'liq bo'lgani singari til fani birliklari ham o'zaro chambarchas aloqador. Ular o'ziga xos o'xshash va farqli jihatlariga ega. Ularning ayrim xususiyatlari o'rganilgan bo'lsa, ba'zilar hamon o'z tadqiqini kutmoqda. Bu qarashni graduonimiya va sinonimiya hodisalari haqida ham aytishimiz mumkin. Darajalanish va sinonimiya munosabati tilshunoslikda murakkab va muhim masalalardan biridir. Sinonim so'zlarning har biri muayyan darajaviy, uslubiy yoki kontekstual farqlarga ega. Bu farqlar orqali har bir sinonim so'z turli nutq vaziyatlarida o'ziga xos tarzda qo'llaniladi. Nutqning boyligi, ta'sirchanligi oshishida darajalanishning ham roli ahamiyatli sanaladi. Ushbu hodisalar tahlili til madaniyatini rivojlantirishda zarur vositadir. Maqolada o'zbek tilidagi sinonim va uning xususiy tomonlari graduonimiya bilan munosabati paremlar misolida tadqiq etildi.

Kalit so'zlar: Darajalanish, sinonimiya, kategoriya, LSG, maqol, gradual sinonimiya, graduonimiya, sinonimik paradigma, sema, semantik sinonim.

Kirish. Sinonimlar – talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional bo'yog'i, qo'llanishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadigan so'zlardir. Ana shunday umumiy (birlashtiruvchi) ma'no bilan o'zaro bog'lanuvchi so'zlar guruhi sinonimik qatorni tashkil etadi. Sinonimik qator ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lishi mumkin: gul, chechak; boplamok, qoyil qilmoq, qoyillatmoq, o'xshatmoq, o'rnatmoq, kelishtirmoq, do'ndirmoq, qiymoq, eshmoq, mondalamoq, yasamoq[4].

Azim Hojiyev tomonidan leksik sinonimlarga nisbatan keltirilgan ushbu ta'rif hozirgacha o'z mohiyatini yo'qotgani

yo'q. Ta'rifning e'tiborli jihatlarini quyidagi belgilarda ko'rinadi:

Talaffuzi, yozilishi har xil.

Birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (umumiy). Shuningdek, qo'shimcha ma'no nozikligiga ega bo'lishi.

Emotsional bo'yog'i bilan farqlanishi.

Qo'llanishi bilan chegaralanishi.

O'zbek tilining sinonimlar lug'atida ma'nosi darajalanuvchi so'zlar ko'p hollarda sinonimlar sirasida berilar edi. Albatta, graduonimiya hodisasi maxsus ajratilmagach, ma'nosi darajalab ko'rsatuvchi so'zlar ko'p holatda turli sinonimik uyalar ichiga tarqatilib yuborilgan. Buning haqqoniy sabablari ham mavjud edi. Chunki sinonimlar

ma'nosi bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, til sistema ekan lug'at tizimi ham sistem tabiatga ega va tilda biror so'z (leksema) yo'qki, ma'lum bir lug'aviy paradigmadan o'rin olmasa. Ma'noviy darajalanish hodisasi maxsus ajratilmay, ma'noni darajalab beruvchi so'zlar ko'p holatlarda sinonimlar tarkibiga singdirib yuborilganligi sababli, masalan: pichirlamoq – gapirmoq – baqirmoq so'zlari sinonimlar lug'atidan o'rin ololmas edi.

Adabiyotlar tahlili. Bir xil obyekt, xususiyat, harakat va boshqalarni ifodalovchi ikki yoki undan ortiq sinonimlar tilda murakkabroq va yuqori tarkibiy hamda semantik tartibning birligi, ya'ni sinonimik qatorni yuzaga keltiradi. L.L.Nelyubin fikriga ko'ra, sinonimik qator – “ular ifoda etayotgan sifatning intensivligi va ifoda sifatiga qarab tartibga solingan ko'p yoki kamroq aniq so'zlar (sinonimlar)” tizilmasidir[10].

O.Bozorov ham darajalanish va sinonimiya hodisalari o'zining asos belgilariga ko'ra bir-biridan keskin farqlanishini ta'kidlab o'tadi. Jumladan, sinonimlik ikki yoki undan ortiq leksik va frazemalar semalarning aynanlagiga asoslansa, graduonimiya semalar asosiy semalardagi gradatsiyali farqlanuviga tayanadi. Bundan sinonimlarda asosiy ma'nolarning tengligi, graduonimiyada esa teng emasligi ma'lum bo'ladi[5].

Tadqiqot metodologiyasi. LSGning dominantga mos semantik xususiyati gradatsiya shkalasi har bir darajasining ma'lum bir kichik guruhiga mos keladi va ularning har biri sinonimik qator sifatida belgilanishi mumkin. Shunday qilib, darajalanish semantikasi bilan sinonimik qator a'zolari o'rtasidagi sinonimik aloqalarni aniqlash algoritmi quyidagicha:

LSG birliklarining umumlashtirilgan leksikografik talqini;

umumlashtirish yo'li bilan olingan so'z ma'nolarining semantik talqini;

so'z ma'nolarining sema tavsiflarini qiyoslash;

LSGning dominant qo'llab-quvvatlovchi bosqichma-bosqich semantik xususiyatida seminal konkretlashtiruvchilarni aniqlash;

taqdim etilgan semalar tuzilmalarida sinonimik qatorning integral semantik o'zagini aniqlash (arxisema, yarim o'ziga xos sema, integral seme konkretlashtiruvchi bilan dominant tayanch sema).

O'zbek tili bo'yicha tadqiqotlarda sinonimlarga berilgan ta'riflar ularning ma'nolarini dastlab bir xilligi, so'ngra umumiyliigi, keyinchalik esa o'xshash (aynan) ligiga asoslanildi[7].

Tahlil va natijalar. Sinonimlarni ajratishning, so'zlarni sinonimik paradigmalariga birlashtirishning asosiy omili sinonim so'zlar anglatgan, ular nomlaydigan, ataydigan narsa, voqea, hodisa, belgi, xususiyatning aynanligidir. Mana shu keskin farq graduonimiyani sinonimiyadan ajratib turadi. Sinonimik qatorlarni birlashtirishda yetakchi omil sinonimik paradigma so'zlarining bitta umumiy denotat (atalmish)ga ega bo'lib, o'z paradigmasi ichida asosan uslubiy bo'yoqlar, qo'llanilish doirasi bilan farqlansa; graduonimik paradigmadagi so'zlar turli denotatlarni atab keladi, lekin bu denotatlar orasidagi farq denotatlarning sifatlarida emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlaridir. Shuning uchun sinonimiya bilan graduonimiya orasidagi asosiy farqni quyidagicha ko'rsatish mumkin: sinonimik munosabatlar bilan bog'langan so'zlar paradigmasining a'zolari ayni bir denotat, ayni bir voqelikni turlicha atab, ifodalab, nomlab keladi. Graduonimik munosabatlar bilan bog'langan so'zlar paradigmasi a'zolari turli denotatlarda ayni bir belgining turli miqdorda o'sib borish yoki kamayish munosabatlari bilan bog'langan bo'ladi. Bir qarashda sinonimiya va graduonimiya orasidagi chegara

aniqqa o'xshaydi – denotatlar bir xil bo'lsa –sinonimiya, denotatlar har xil bo'lsa-yu, bu denotatlar o'zaro sifat belgisi so'zlarning ma'nosi bilan bir qatorda shu so'zlarning miqdori har xil bo'lsa – graduonimiya hisoblanadi.

Sinonimik qatorni ajratishda tilshunoslarning tayanch nuqtasi so'zlarning ma'nosida va bu so'zlar anglatib, nomlab kelgan voqelikning aylanganligida bo'lsa; graduonimik lug'aviy qatorlarda so'zlarning ma'nosi bilan bir qatorda shu so'zlarning semantik qurilishlaridagi miqdoriy ko'rsatkichlar bilan farqlanib turuvchi ayni bir belgining darajasida hamdir.

Ko'pchilik tadqiqotchilar sinonimlarning o'zaro farqlanish xususiyatiga qarab uchta asosiy turni ajratib ko'rsatadilar:

Semantik (konseptual yoki ideografik) sinonimlar leksik ma'no komponentlari va belgilovchi sifatning turli darajalari bilan farqlanadi, masalan: katta – ulkan (juda katta).

Stilistik sinonimlar bir xil ma'noni bildiradi, ma'no jihatdan mos keladi, lekin uslubiy farqlarga ega, masalan: qo'l –kaft.

Semantik-stilistik sinonimlar ma'no jihatdan ham, uslubiy jihatdan ham farqlanadi, masalan: sayr qilmoq – salanglab yurmoq.

Maqollarda sinonimiya bilan darajalanish bir-biri bilan uyg'unlashadi. Ayni bir ma'noning turli birliklar orqali ifodalanishi sinonimiya, ayni bir ma'no xususiyatining so'zma-so'z oshib borishi darajalanish.

Tilshunos olim B.M.Jo'rayevaning “O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimlar lug'ati”[6]ni kuzatish jarayonida sinonim maqollardagi quyidagi ikki holat aniqlandi:

Darajalanishni shakllantiruvchi leksemlarga ega sinonim maqollar qatori:

Chigirtkadan qo'rqqan ekin ekmas. Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmas.

Kuchukdan qo'rqqan gado bo'lmas. Ilondan qo'rqqan olachilvirdan hatlamas.

Tulkidan qo'rqqan tovuq boqmas. Bo'ridan qo'rqqan to'qayga kirmas.

Ayiqdan qo'rqqan o'rmonga kirmas.

Ushbu sinonim maqollardagi chigirtka → chumchuq → kuchuk → ilon → tulki → bo'ri → ayiq leksemlarida hajm hamda xavflilik darajasining oshib borishi kuzatiladi. Ammo “O'g'ridan qo'rqqan mol ekmas”, “Uchqundan qo'rqqan temirchi bo'lmas” maqollari ham yuqoridagi sinonim maqollar qatoridan joy olgan bo'lsa-da, ular tarkibidagi o'g'ri, uchqun leksemlari butunlay boshqa semantik ma'noga egaligi bois darajalanishni yuzaga keltiruvchi leksemlar yonidan joy ololmaydi (keyingi misollarda ham lug'atdagi sinonim maqollarlardan faqat darajalanish xususiyatini namoyon qiluvchi leksemlarga egalari tahlilga tortildi).

Qulochingga qarab ketmon chop. Bo'yingga qarab to'n bich.

Bunda quloch→bo'y leksemlarida uzunlik belgisining oshib borishi daraja uchun asos bo'lgan.

Tikanni o'zingga sanch, og'rimasa boshqaga.

Birovga juvoldiz suqmoqchi bo'lsang, oldin o'zingga igna ur.

Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa birovga.

Maqollardagi tikan→igna→pichoq leksemlarida inson hayoti uchun xavflilik belgisiga ko'ra darajalanish kuzatilgan.

Ayrim hollarda sinonim maqollar tarkibida birdan ortiq darajalanish qatori kuzatiladi:

Yaxshi so'z filni ham yo'lga solar.Yaxshi gapga ilon inidan chiqar. Yaxshi muomalaga tuya ham cho'kadi.

Ushbu maqollar tarkibida dastlabki darajalanish qatorini fikr ifodalashda hajm jihatdan farqlanadigan nutq birliklari: so'z → gap → muomala leksemalari tashkil etsa,

Yaxshi gapga ilon inidan chiqar. Yaxshi muomalaga tuya ham cho'kadi. Yaxshi so'z filni ham yo'lga solar.

Ayni shu maqollardagi ikkinchi darajalanish qatorini hajm belgisi nuqtayi nazaridan farqlanadigan ilon → tuya → fil leksemalari yuzaga keltirgan.

Tarkibidagi leksemlar o'zaro graduonimik munosabatga kirisha olmaydigan sinonim maqollar qatori: Har bir kishi o'z iqtidori, salohiyatiga ko'ra ma'lum bir ishni bajala olishi umumiy ma'nosi asosida birlashuvchi sinonim maqollar:

Mulla bilganin o'qir. Bo'zchi bilganin to'qir. Tovuq ko'rganin cho'qir.

Biror manfaat ko'rish niyatida bir yo'la ikki ishning ketiga tushgan kishi ikkalasining ham uddasidan chiqa olmay, quruq qolishi, maqsadiga erisholmasligi umumiy ma'nosi asosida bir sinonimik qatorni tashkil etuvchi maqollar:

Ikki kemanding boshini ushlagan g'arq bo'ladi. Ikki quyinni quvlagan birini ham tutolmas. Ikki suyukli bir ko'ngilga sig'mas.

Misollardan ma'lum bo'ladiki, so'zlar orasidagi ma'nodoshlik va darajalanish boshqa-boshqa ma'noviy munosabat bo'lib, ayrim holda ular tutashib ketishi mumkin[8].

G'. Rahmonovning tadqiqotida o'zbek tilidagi lug'aviy ma'nodoshlik va darajalanishning tutash nuqtasi bo'lmish gradual sinonimlar o'rganilgan. Tadqiqotchi gradual sinonimiya hodisasiga to'xtalib, bu hodisaning mohiyatini

quyidagicha izohlaydi: "Gradual sinonimiya sinonimik qatordagi barcha leksemalar lug'aviy ma'nosiga ko'ra umumiy tushunchani anglatadi, darajalanishni ko'rsatuvchi farqli belgisiga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi. Sinonimik qatordagi ana shunday farqlanish graduonimiyani yuzaga kelishiga sabab bo'ladi". Tadqiqot muallifi gradual sinonimlarga misol sifatida ovora – sarson – sargardon ("tentirash holati" semasining darajalanishi), yuz – kepata – turq – bet – bashara – aft – yuz – chehra – diydor – jamol – oraz – ruxsor (ijobiy-salbiy bo'yoqdorlikning darajalanishi) kabi ma'nodoshlik qatorlarini keltiradi. G'.Rahmonovning tadqiqotidan xulosa qilish mumkinki ma'nodoshlik qatorida konnotativ semaning darajalanishi natijasida gradual sinonimlar vujudga keladi.

Xulosa. Kuzatishlar asosida sinonimiya va graduonimiya o'rtasidagi farqlar quyidagicha belgilandi:

Sinonimiya qatoridagi birliklar bir-birining o'rnida qo'llanilishi mumkin bo'ladi (yayov – piyoda...). Darajalanishda esa darajalanish qatorini hosil qiluvchi birliklarning biri o'rnida ikkinchisini qo'llash mazmuniy xatolikka olib keladi (kulba- uy- koshona- qasr...)

Sinonim qatordagi so'zlar kamida ikkita birlikdan iborat bo'ladi. Darajalanish qatorini esa, odatda, uchtdan kam bo'lmagan birlik tashkil etadi.

Sinonimlar bir so'z turkumi doirasida bo'ladi. Darajalanish qatori esa har xil so'z turkumi doirasida ham bo'lishi mumkin.

Sinonim so'zlar anglatgan ma'nolari tengligiga asoslansa, darajalanish qatoridagi so'zlar esa anglatgan ma'nolarining teng emasligiga asoslanadi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildlik. II jild. –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2020. –B.1036.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildlik. IV jild. –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2020. –B.964.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildlik. V jild. –T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2020. –B.720.
4. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. –T: O'qituvchi nashriyoti. 1974 – B. 288
5. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Монография. – Тошкент: Фан. 1995. – Б.153.
6. Jo'rayeva B.M. O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug'ati. Toshkent. Fan. 2007. –B. 99
7. Rahmonov G'.R. O'zbek tilida lug'aviy sinonimiya va graduonimiyani o'zaro munosabati f.f.f.d. dis. –Farg'ona, 2019. – B.103.
8. Safarov F. S. O'zbek adabiy tilida so'z va qo'shimcha ma'nodoshligi: Filol. fan. nom. dis... Buxoro, 2024. – B. 88
9. Mirtojiev M.M. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent, 2010. – B.199
10. Нелюбин, Л. Л. Толковый переводоведческий словарь [Текст] / Л. Л. Нелюбин. – 3-е изд., перераб. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 193 с.